

О. Г. Топчієв¹, Д. С. Мальчикова², І. О. Пилипенко², В. В. Яворська¹

¹Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова,

topch_39@ukr.net

²Херсонський державний університет,

darina13@i.ua

КОНЦЕПЦІЯ ДОВКІЛЛЯ – ПРИКЛАДНИЙ КОНСТРУКТ ЛАНДШАФТНОЇ ОБОЛОНКИ ЗЕМЛІ

Від свого зародження географічна наука розробляє питання взаємодії природи і суспільства. В античній географії серед головних проблем досліджували вплив природного середовища на життєдіяльність суспільства. Страбон був першим серед тих, хто назвав Землю «домом людства», і цей орієнтир надалі призвів до соціально-екологічних розробок і у самій географії, і у суміжних науках.

У часи просвітництва зародився *географічний детермінізм*, надалі сформувались *поссібілізм* та *пробабілізм*, а з кінця XIX ст. започаткований *інвайронменталізм*, який досліджує взаємини суспільства з навколишнім середовищем найбільш повно і комплексно. На даний час це один з головних напрямів географічних досліджень взаємодії суспільства з природою, який у світовій географії визначає її предметну область як науки [6]. Вітчизняна географія, включно з її радянськими часами, ставилася до зазначених наукових напрямків доволі стримано і критично [4].

У вітчизняній науці й практиці ще донедавна користувались терміном *навколишнє природне середовище*, яке розуміли традиційно вузько – лише як природні умови життєдіяльності людини. Показово, що така назва частково ще зберігається у сучасних назвах природоохоронних закладів та організацій. Разом з тим посилюється тенденція змістовного поширення поняття «географічне середовище» і на «другу природу», і на створений людством духовний світ, що охоплює етнонаціональні, соціальні, економічні, екологічні, політичні,

конфесійні, цивілізаційно-культурні взаємини і відносини. Духовну складову географічного середовища вже називають *соціокультурним середовищем*.

У вітчизняній географії також використовують поняття «навколишнє середовище». Наявні два підходи до його змістовного визначення. За першим навколишнє середовище характеризують як *природне оточення людини* і часто користуються терміном «навколишнє природне середовище». За другим *навколишнє середовище розглядають максимально цілісно й комплексно*: умови життєдіяльності суспільства визначає весь комплекс природно – географічних та соціально – економічних умов, включаючи і саме населення. Людину оточують завжди інші люди. Людська спільнота – соціум, формує своєрідні взаємини та відношення, що визначають умови життєдіяльності населення і є обов'язковою складовою навколишнього середовища.

Поняття «навколишнє середовище» є принципово співвідносним – таким що представляє суб'єкт-об'єктні відношення: середовище – *об'єкт*, а *суб'єктом* виступає населення. Термін «середовище» втрачає зміст, якщо не визначений суб'єкт, до якого воно відноситься. Відтак, у географії позначена вагома методологічна проблема [6]: як розглядати навколишнє середовище – без людини (як суб'єкту) чи з людиною? Переважає цілісний підхід до визначення предметної області довкілля, розуміння ландшафтної оболонки як соціо-природного середовища, що об'єднує природу, господарство і населення з його виробничою та духовною діяльністю. Зрозуміло, що у галузевих географічних дослідженнях цілком правомірний і компонентний підхід, за яким навколишнє середовище розглядають вузько як природне, економічне, соціальне.

У географічній науці обґрунтована геохронологія поступального ускладнення компонентних геосфер земної оболонки. Співставно з нею змінюється компонентний склад та функціональна організація навколишнього середовища суспільства. Вже стала визначальною теза про те, що умови життєдіяльності людства визначає поєднання природно-географічних та соціально-економічних передумов і чинників. Відбувається переорієнтація

середовищних підходів від переважно природних факторів розвитку соціумів до комплексних. Потребує відповідної трансформації і понятійно – категоріальний арсенал [7].

Класичне поняття «географічна оболонка» фіксує час переважно природно – географічного розгляду земної оболонки. Наступні її ускладнення за рахунок антропо-, техно -, культуросфери та сфери знань у сукупності ще не терміновані. Поступальний розвиток та ускладнення земної оболонки представляють не лише все нові компонентні геосфери, а і якісно нові інтегративні їх властивості.

Таку тенденцію географи помітили давно, свого час Г.О. Бачинський [1] характеризував її так: людина та людське суспільство виникли у біотичному середовищі, але виокремлюються з нього і структурно, і функціонально; після абіотичної (нежива природа) та біотичної ер в історії Землі настала *соціогенна ера*. По відношенню до концепції довкілля це означає перехід від розгляду навколишнього середовища як природного оточення людини до його розуміння як цілісної соціо-природної геосфери. З часом у географічній науці були започатковані відповідні наукові напрями такі, як антропогенне ландшафтознавство [3], концепція геоекосистем [8], концепція соціогеосистем [5], концепція середовищезнавства (концепція довкілля) [2].

Довкілля – нове поняття у вітчизняній географії, що представляє земну оболонку як навколишнє середовище у її відношенні до суспільства. Чи є у понятійно-термінологічній системі географії поняття, яке є теоретико-методологічним підґрунтям довкілля? Практично нема. Можна згадати інтегральну оболонку Землі (геосферу), але без назви. Можна стверджувати, що довкілля охоплює всі компонентні геосфери – знов-таки, без загальної назви. Географічна оболонка – традиційна базова категорія, представляє лише природні складові довкілля. Єдиним теоретичним підґрунтям довкілля, за таким контекстом, виступає *ландшафтна оболонка Землі*, яку ми розглядаємо як цілісну соціо-природну геосферу, як відносно новий термін для позначення інтегрованої земної оболонки. Зауважимо, що у вітчизняній географії термін

«ландшафтна оболонка» використовується відносно давно і має різні змістовні інтепретації. Але для позначення інтегральної земної оболонки його використання лишається ще дещо дискусійним і постановочним.

Концепція довкілля у вітчизняній науці набуває загальнонаукового статусу. Представники різних наук – географії, біології, екології, соціології, валеології, суспільствознавства, історії, управління, розглядають проблему навколишнього середовища життєдіяльності суспільства як міждисциплінарний науковий напрям. І у його розроблені географія має істотні переваги, оскільки вона – єдина серед наук, охоплює своєю предметною областю і природу, і населення, і соціальне середовище. У сучасних розробках ще істотно переважають саме компонентно-галузеві напрямки дослідження, а інтегрований розгляд ландшафтної оболонки переважно ще тільки декларується і поступово формується в окремий науковий підхід.

Концептуально-понятійна система «довкілля», що пропонується авторами, має дві підсистеми. Перша показує базові складові ландшафтної оболонки Землі, друга – типологічну систематику навколишніх середовищ суспільства, що поєднано формують довкілля.

Розгляд довкілля як соціального середовища спирається на такі соціально-економічні складові ландшафтної оболонки Землі, як населення і системи його розселення, територіальні системи виробничої та соціальної інфраструктури, об'єкти і системи матеріального виробництва і сфери послуг, форми планувально-територіальної організації життєдіяльності суспільства. Соціальне середовище зосереджує вузлову проблему концепції довкілля. Оцінка навколишнього середовища завжди суб'єктно – об'єктно орієнтована: середовище – чие? Географи досліджують довкілля як середовище суспільства. З другого боку, у багатьох дослідницьких програмах оцінка навколишнього середовища без самого населення неповна, а часом і неможлива. Можливі два методологічних підходи: 1) оцінка довкілля для населення, без розгляду самого населення; 2) оцінка довкілля для суспільної життєдіяльності, яка у складі довкілля розглядає і населення.

Аналіз довкілля як соціального середовища має чимало різних цільових настанов. Але їх стрижнем виступає *оцінка якості життя населення, пов'язаної з навколишнім середовищем*.

Отже, концепція довкілля представляє ландшафтну оболонку Землі як життєвий простір суспільства, як його навколишнє середовище. Її пізнавальні настанови полягають у вивченні та оцінці ландшафтної оболонки як цілісної соціо-природної геосфери для життєдіяльності суспільства в цілому та для всіх різновидів і форм його виробничої й духовної активності за таким узагальненим переліком:

- загальний потенціал території для життєдіяльності населення;
- заселення території; розселення населення; формування територіальних систем розселення;
- господарське використання території; умови для різних видів господарської та духовної діяльності;
- природокористування і охорона природного середовища;
- соціально-економічний потенціал території; екологічна ситуація;
- планування території; формування раціональних – екологічно-безпечних та економічно-ефективних форм і структур територіальної організації життєдіяльності суспільства.
- проблеми збалансованого і сталого соціально-економічного розвитку території.

Концепція довкілля – прикладний конструкт базового поняття «ландшафтна оболонка Землі», яке має виступати теоретико-методологічним ядром вітчизняної географічної науки.

1. Бачинский Г.А. Социозология: теоретические и прикладные аспекты / Г. А. Бачинский . – Київ : Наукова думка, 1991 . – 153 с.
2. Голубець М.А. Середовищезнавство – в географічну науку / М.А. Голубець // Український географічний журнал. – 2015. – №2. – С. 10-15.
3. Денисик Г. І. Антропогенне ландшафтознавство: навчальний посібник. Ч.1. Глобальне антропогенне ландшафтознавство / Г. І. Денисик. – Вінниця: Едельвейс і К., 2012. – 336 с.
4. Исаченко А. Г. В поисках методологических основ единства географии (обзор точек зрения) / А. Г. Исаченко // Известия ВГО. – 1986. – 118. – № 4. – С. 377-386.

5. Немець К.А. Теорія і методологія географічної науки: методи просторового аналізу / Навчально-методичний посібник // К.А. Немець, Л.М. Немець. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – 172 с.
6. Топчієв О. Г. Предметна область географії та її сучасні методологічні трансформації / О. Г. Топчієв // Український географічний журнал. – 2016. - № 1. – С.64-69.
7. Чернов Б.О. Єдність географії: міф чи реальність? / Б.О. Чернов // Український географічний журнал. – 2017. - № 1. - С.66-71.
8. Шищенко П.Г. Геоєкологія: теоретичні та практичні аспекти / П.Г. Шищенко, О.П. Гавриленко, Н.В. Муніч. – К.: Альтерпрес, 2014. – 468 с.